

Czesława Szeliga
Zakład Pedagogiki
WSP Bydgoszcz

PROPOZYCJE ORGANIZACJI KLUBÓW
ZAINTERESOWAŃ W ŚWIETLICY
SZKOŁY ŚRODOWISKOWEJ

Wychowanie pozalekcyjne było doceniane w PRL od dawna. Już bezpośrednio po wyzwoleniu powstawały w całym kraju świetlice szkolne i międzyszkolne organizujące zajęcia pozalekcyjne w formie kółek zainteresowań i imprez masowych.

Mimo to nie udało nam się w pełni ani zorganizować dla dzieci i młodzieży w wieku szkolnym czasu wolnego w sposób zgodny z całością zadań i celów wychowawczych szkoły, ani wyzyskać go w sposób, który by w całej rozciągłości odpowiadał zainteresowaniom i potrzebom rozwojowym uczestników.

Zajęcia pozalekcyjne nie stworzyły też pomostu między czasem lekcyjnym, a czasem spędzaniem przez uczniów w domu i środowisku, posiadały one bowiem wady istniejącego systemu oświaty, które sprowadzały się do tego, iż szkoły uznano nie tylko za główny, ale i jedyny czynnik wychowania dorastającego pokolenia, zapominając, że społeczny front wychowawczy składa się poza szkołą z szeregu pozaszkolnych czynników kształcenia i wychowania. I stało się, że szkoła straciła bezpośredni, żywy i stały kontakt z życiem ludzi dorosłych i zamknęła się w kręgu własnych spraw. Jedyne problemy, na jakie napotykała nie przekraczały poziomu umysłowego i możliwości psychofizycznych uczniów. Poza tym dostrzegano zwykle zbyt późno, że rzeczywistość otaczająca szkołę zmienia się bardzo szybko, że trzeba zatem uczyć się nie tylko o tym, co było, ale i o tym, co jest i co będzie.

Ten stan rzeczy zmienić ma nowa szkoła, pomyślana jako szkoła środowiskowa, a wraz z nią nowa świetlica szkolna, związana integralnie z żywotnymi potrzebami środowiska, nastą-

wiona bardziej niż dotąd na rozwijanie osobowości ucznia, uwzględniająca bardziej jego zainteresowania i kształtująca nowe formy pracy.

Głębsze poznanie literatury przedmiotowej ^{1/} oraz 3-letnie badania pracy świetlic szkolnych skłaniają mnie do wysunięcia postulatu unowocześnienia działalności świetlicy szkolnej, zbliżenie jej w jeszcze większym stopniu, niż dotąd do funkcji szkoły środowiskowej traktowanej jako modelowej i będącej jednocześnie ośrodkiem metodycznym i konsultacyjnym dla wszystkich innych szkół osiedla.

Szkole środowiskowej przypisuje się różne znaczenia, nie zawsze precyzując jej sens. Nie roszczęc sobie pretencji do pełnego wyczerpującego wyjaśnienia tego pojęcia powiem, że szkoła środowiskowa to taka, która:

- swoje cele, zadania, formy organizacyjne, metody i środki pracy dydaktyczno-wychowawczej w sposób optymalny dopasowuje i realizuje zgodnie z potrzebami swego środowiska i ogólnonarodowym interesem społeczno-politycznym, gospodarczym oraz kulturalno-oświatowym kraju i państwa,
- treści dydaktyczno-wychowawcze, sposoby oddziaływania dostosowuje do najnowszych osiągnięć nauki i techniki,
- oddziałuje swoim efektywnym stylem pracy, klimatem pracy i całokształtem życia nie tylko na swe bliższe i dalsze środowisko, ale świeci przykładem także innym szkołom.

Nowe, szersze i głębsze zadania szkoły środowiskowej nakładają na świetlicę szkolną nowe i szersze zadania. Wynikają one i wiążą się z przeobrażeniami gospodarczymi, kulturalnymi i edukacyjnymi całego społeczeństwa i całego kraju. Nowe cele i zadania świetlicy szkolnej muszą mieć charakter dynamiczny, a nie statyczny.

Ministerstwo Oświaty i Wychowania w roku szkolnym 1973/74 wydało instrukcję dla szkół środowiskowych o organizacji kształce-

nia i wychowania socjalistycznego. Zawiera ona między innymi następującą dyrektywę: "Zobowiązuje się wszystkie szkoły do organizowania najbardziej dostosowanych do potrzeb środowiska form opieki wychowawczej"^{2/}. Do tej dyrektywy musi nawiązać szkoła środowiskowa. Wynikające z niej modyfikacje zbliżą świetlicę szkolną do form pracy, jakie występują w domach kultury i pałacach młodzieży. Te konieczne zmiany pociągają za sobą potrzebę zastąpienia modyfikacją nazwy "kółko zainteresowań" na nazwę "klub". Społeczność pozaszkolna wiąże z tym faktem pewne nadzieje na nowe inspiracje, ciekawsze niż dotychczas zajęcia, przedsięwzięcia, imprezy.

Jeśli dyrekcja szkoły, świetlicy i instruktorzy klubów zainteresowań wyjdą naprzeciw tym oczekiwaniom i zaczną je spełniać, można oczekiwać skuteczniejszego oddziaływania szkoły na jednocześnie pozaszkolnego środowiska. To z kolei, mówiąc słowami E. Trempały^{3/}, przyczyni się niewątpliwie do zgodnego realizowania celów wychowawczych, co wpływa dodatnio na atmosferę wychowawczą w środowisku dziecka.

Jeżeli świetlica szkolna ma się przeobrazić w autentyczne ognisko wychowania pozaszkolnego, w swej strukturze zbliżone do struktury domów kultury czy pałaców młodzieży, to powinna ona wzbogacić dotychczasowe formy kółek zainteresowań o nowe struktury klubowe. Wszystkie razem można skupić w grupę klubów profilowanych artystycznie, ukierunkowanych technicznie lub przedmiotowo. Przy czym w grupie klubów sprofilowanych a r t y s t y c z n i e można stworzyć kluby:

- 1/ plastyczny,
- 2/ teatralno-kukiełkowy,
- 3/ literacki /recytatorski/,
- 4/ muzyki współczesnej /dyskoteka/,
- 5/ taneczny.

W grupie klubów o kierunku t e c h n i c z n y m można zor-

ganizować klub:

- 1/ fotograficzny,
- 2/ majsterkowania, modelarski,
- 3/ młodego radiotechnika.

Grupę o profilu p r z e d m i o t o w y m mogą tworzyć kluby:

- 1/ młodego przyrodnika,
- 2/ krajoznawczo-turystyczny.

Prócz nich pole do działania mogą mieć kluby filatelistyczne, szachowe i sportowe.

Rozpiętość zainteresowań uczniów uwzględnianych przez kluby jest dostatecznie szeroka, by każdy z aktywniejszych uczniów mógł dać upust swej energii psycho-fizycznej w kierunku odpowiadającym jego zainteresowaniom.

Poszczególne kluby mogą realizować następujące cele i treści:

A. Kluby o profilu artystycznym:

1. Klub plastyczny

Cel: wyrabianie wrażliwości artystycznej, estetycznej; kształtowanie dobrych gustów; wychowanie przyszłego odbiorcy sztuki, człowieka odczuwającego potrzebę obcowania ze sztuką; rozwijanie spostrzegawczości i wyobraźni; wzbogacanie procesów poznawczych uczestników klubu; budzenie nowych zainteresowań; wytwarzanie pożądanых cech charakteru, takich jak: umiejętność współżycia i współpracy z innymi, wytrwałości w pracy, wiara we własne siły.

Treść:

a. Opanowanie ważniejszych technik plastycznych , takich jak:

- rysowanie,
- malowanie,
- wycinanki i wydzieranki,
- grafika,

- płaskorzeźba,
- rzeźba,
- b. Wykonywanie okolicznościowych dekoracji szkoły.
- c. Przygotowanie pomysłowych kostiumów na zabawę.
- d. Ogłoszenie konkursu na młodego plastyka niektórych technik.
- e. Organizowanie wystaw.

2. Klub teatralno - kukiełkowy

Cel: Wyrażanie osobistego stanu psychicznego, umożliwienie rozładowania u dzieci wszelkich napięć psychicznych, przezwyciężanie osobistych zmartwień, lęku, nieśmiałości, braku zaufania do samego siebie, wzbogacania form ekspresji.

Treść:

- a Zabawy samorodne o charakterze batalistycznym /odtworzenie scen batalistycznych/.
- b Teatr samorodny. Forma ta polega na całkowitej improwizacji, czyli inscenizowaniu odczytanych fragmentów tekstu /może tu wystąpić recytacja wierszy/. Ważne przy tym jest:
 - gruntowne zrozumienie treści fabularnej, czyli uchwycenie właściwego wątku akcji,
 - gruntowne opanowanie dykcji, czyli poprawne, staranne, wyraźne i prawidłowe wymawianie dźwięków, wyrazów i całych zdań,
 - ścisłe przestrzeganie znaków interpunkcyjnych,
 - dyskretne podkreślanie rytmu i rymu,
 - racjonalne posługiwanie się oddechem i intonacją.
- c. Inszenizacje polegające na artystycznym przedstawieniu opisanego zdarzenia za pomocą dialogów i rozmaitych środków scenicznych. Repertuar nie może być zbyt trudny, lecz

dostosowany do autorskich możliwości wykonawców i ich zainteresowań. Tematyka inscenizacji winna nawiązywać do aktualnych zdarzeń w szkole, domu i świetlicy. W tym celu należy wykorzystywać drobne utwory wierszowane, fragmenty prozy, niektóre piosenki, obrazki sceniczne z baśni, legend i znanych obrzędów ludowych.

- d. Teatr lalek /kukiełek/, w którym dzieci powinny oprócz poruszania kukiełkami za parawanikiem i recytacją lub śpiewaniem odpowiednio dobranych, krótkich tekstów, również wykonywać kukiełki według wymyślonych wzorów.
- e. Organizowanie zbiorowego pójścia do teatru.

3. Klub literacki /recytatorski/

Cel: Wyrabianie umiejętności dostrzegania piękna poezji, utrwalanie nawyku mowy w języku literackim na co dzień wśród kolegów, domu, na ulicy, przyzwyczajanie do unikania żargonu, brzydkich wyrazów; dostarczenie bogactwa refleksji i przeżyć kształtujących umysły i charaktery młodych czytelników; wyrabianie wrażliwości na treść i formę utworu.

Treść:

- a. Wprowadzenie w świat pięknych wierszy najpierw utworów łatwiejszych /Brzechwa, Konopnicka/, później także trudniejszych.
- b. Głośne czytanie tekstu przez instruktora /wzór/, potem przez członków klubu.
- c. Pogadanki o czytanych utworach.
- d. Spotkania z autorami.
- e. Organizowanie wystaw książkowych, albumów czytelniczych i gazetek, konkursów czytelniczych oraz zgaduj-zgaduli i zagadek literackich.

4. Klub muzyki współczesnej /dyskoteka/

Cel: Wyrabianie wrażliwości na piękno muzyki instrumentalnej i wokalne; dostarczenie przeżyć estetycznych, emocjonalnych, zaspokojenie potrzeby rozrywki.

Treść:

- a. Poznanie prostych melodii muzyki współczesnej.
- b. Wspólne słuchanie muzyki.
- c. Pogadanka na temat kulturalnego bawienia się i zachowania na dyskotecie urozmaicona tańcami towarzyskimi.
- d. Dyskusje na temat współczesnej muzyki rozrywkowej.

5. Klub taneczny

Cel: Upowszechnienie tańca ludowego; kształcenie świadomego odbiorcy sztuki choreograficznej i uwrażliwienie go na wartości artystyczne tańca; umuzykalnienie młodzieży; zapoznanie z podstawowymi wiadomościami z zakresu folkloru polskiego i obcego; wdrażanie uczniów do świadomego opanowania ruchów ciała; wyrobienie szybkiej orientacji oraz karność zespołowej, koleżeństwa, wytrwałości, poczucia odpowiedzialności; opanowanie form kulturalnego zachowania się; wychwytywanie i kierowanie wybitnie uzdolnionej młodzieży do szkół zawodowych artystycznych.

Ogólne wskazówki metodyczne:

- a. Zajęcia tego typu prowadzi się za pomocą instrumentu.
- b. Uczniowie powinni posiadać lekkie kostiumy i miękkie pantofle.
- c. Dla grupy najmłodszej wszystkie ćwiczenia i tańce powinny mieć charakter zabawowy.

Treść:

- a. Ćwiczenia rytmiczne.
- b. Technika tańca, która obejmuje:
 - ćwiczenia wzmacniające tułów,
 - ćwiczenia głowy, nóg i rąk,
 - ćwiczenia równowagi,
 - ćwiczenia oddechowe,
 - ćwiczenia na orientację w przestrzeni,
 - ewentualny charakterystyczny trening przy drążku w oparciu na elementach tańców.
- c. Tańce ludowe:
 - elementy i układy polskich tańców ludowych,
 - elementy i łatwe układy wybranych tańców innych narodów,
 - pogadanki tematyczne związane z nauką tańca ludowego.

B. Grupa klubów o profilu technicznym

1. Klub fotograficzny

Cel: Poznanie technologii i techniki wykonywania zdjęć; organizowanie bazy materialnej w formie:

- aparatów fotograficznych,
- taśm fotograficznych,
- papieru do wywoływania zdjęć,
- roztworów chemicznych, narzędzi i naczyń potrzebnych do wywoływania zdjęć,
- ciemni.

Praca powinna przebiegać pewnymi etapami, które mogą mieć następujący przebieg /treść/:

- a. Zapoznanie z aparatem fotograficznym, jego budową i rodzajami aparatów oraz pozostałymi materiałami potrzebnymi do wykonywania zdjęć.

- b. Zapoznanie z podstawową terminologią i czynnościami fotograficznymi oraz nauka obchodzenia się z aparatem fotograficznym.
 - c. Poznanie ciemni i pomocy mieszczących się w niej.
 - d. Zajęcia wewnątrz szkoły i plenerze - wspólne wyszukiwanie obiektów fotograficznych.
 - e. Wykonywanie pierwszych, próbnych zdjęć obiektów poprzednio wytypowanych.
 - f. Zajęcia w ciemni - wywoływanie zdjęć i powiększanie ich.
 - g. Wystawa pierwszych prac.
 - h. Ogłoszenie konkursu na najlepszego fotografa szkoły.
 - i. Wykonywanie zdjęć na różnych imprezach i uroczystościach szkolnych.
 - j. Wzbogacanie kroniki szkolnej i klasowej dzięki interesującym fotografiom wykonywanym przez młodych fotografów.
 - k. Nauka techniki koloryzowania zdjęć.
2. Klub majsterkowania - modelarski

Cel: Zaznajamianie dzieci z elementarnymi zagadnieniami techniki spotykanymi powszechnie w życiu codziennym, przekonanie dzieci o wartości pracy ludzkiej; przygotowanie do właściwego wyboru przyszłego zawodu odpowiadającego zainteresowaniom jednostki i potrzebom społecznym.

Treść:

- a. Organizowanie wycieczek na wystawy techniczne lub do zakładów pracy rodziców.
- b. Pokazanie dzieciom rozmaitych urządzeń technicznych i wyjaśnienie zasad ich działania.
- c. Wykonywanie różnego rodzaju prac, jak np.:
 - prace z papieru,
 - prace z drewna,
 - prace z metalu.

- d. Organizowanie zespołowego oglądania audycji telewizyjnych pt. "Zrób to sam".
- e. Organizowanie wystaw prac technicznych.
- f. Wykonywanie własnoręcznie upominków.
- g. Zorganizowanie sekcji:
 - szycia,
 - haftowania,
 - szydełkowania.

3. Klub młodego radiotechnika /starsza grupa dzieci/

Cel: Zapoznanie z przyrządami technicznymi; opanowania umiejętności posługiwania się nimi, skonstruowania i naprawy; zdobycie umiejętności praktycznych w życiu.

C. Grupa klubów o profilu przedmiotowym

1. Klub młodego przyrodnika

Cel: Pobudzanie i ugruntowanie miłości do ojczystej przyrody: przeżywanie zjawisk i piękna natury, krajobrazów, widoków itp.

Treść:

- a. Opieka nad zielenią i zwierzętami w szkole i poza nią.
- b. Zakładanie karmników, akwariów; przesadzanie kwiatów.
- c. Wycieczki biologiczne w celu poznania przyrody i zbierania materiału przyrodniczego.
- d. Zakładanie zielników według klucza.
- e. Układanie bukietów, ikebanów oraz zorganizowanie wystawy najładniejszych ikebanów.

2. Klub krajoznawczo - turystyczny

Cel: Poszerzanie horyzontów umysłowych u dzieci; zaspokajanie potrzeby poznawania swego regionu, kraju i świata; rozbudzanie zaciekawienia otaczającą rzeczywistością; dostarczenie bogatych i różnorodnych przeżyć;

pogłębienie przywiązania do rodzinnych stron.

Treść:

- a. Poznanie najbliższej okolicy: własnej ulicy, dzielnicy, powiatu, województwa i całej Polski poprzez organizowanie wycieczek bliższych i dalszych. W tym celu klub organizuje wycieczki w macierzystej miejscowości z własnym przewodnikiem do najbliższych okolic albo też za przykładem telewizyjnego klubu 6 kontynentów w oparciu na odpowiedniej lekturze podróźniczej oraz przeźrocach i filmach urządza oczyma wyobraźni wędrówki po świecie.
- b. Rozmowy na temat doznanych wrażeń podczas wycieczki.
- c. Urządzanie obozów 2-3-dniowych, rajdów pieszych z biwakowaniem /uczenie rozbijania namiotów, gotowania itp./.
- d. Organizowanie kursu przewodników po okolicy.

D. Grupa klubów o węższym zakresie specjalizacji i specyfice zainteresowań

1. Klub filatelistyczny

Cel: Poznanie świata przez obcowanie ze znaczkami różnych krajów; poznanie rodzimej i obcej flory i fauny, wielkich postaci historycznych, osiągnięć nauki i techniki.

Treść:

Na zajęcia tegoż klubu członkowie przychodzą ze swoimi zbiorami, objaśniają je, a równocześnie poznają przy tym wiele faktów, ludzi, zwierząt i roślin. Bardzo cenna jest wymiana znaczków między sobą.

Instruktor uczy, jak należy prawidłowo przechowywać znaczki, jak obchodzić się z nimi, rozróżniać kancery, pokazuje, w jaki sposób zakłada się klasery.

Dalszym etapem pracy może być zbieranie znaczków wg serii albo tematu np. temat flora i fauna, loty w kosmos, Lenin

na znaczku oraz zbieranie rocznikami według katalogów znaczków.

Przy prowadzeniu zajęć w tym klubie instruktor ma tak nim kierować, by nie wyrobić handlowych tendencji wśród hobbystów.

Młodzież starsza, bardziej zaawansowana w tej dziedzinie może zapisać się do sklepu filatelistycznego, gdzie będzie mogła abonować znaczki.

2. Klub szachowy

Cel: Rozwijanie logicznego myślenia i skupienia uwagi, wyszukiwanie talentów.

Treść:

- a. Nauka techniki gry w szachy.
- b. Gra członków klubu według stopnia zaawansowania.
- c. Zawody szachowe w poszczególnych klasach w celu wystawienia:
 - prezentacji klasy,
 - prezentacji szkoły.
- d. Konkurs o mistrzostwo szkoły.

3. Klub sportowy

Cel: Kształtowanie wszechstronnej sprawności fizycznej; wzmacnianie organizmu; utrwalanie elementarnych nawyków higienicznych; kształtowanie odwagi, zaradności, zdyscyplinowania, wytrwałości w dążeniu do celu, umiejętności współdziałania w zespole.

Treść:

- a. Do najczęściej stosowanych form należą:
 - spacer,;
 - wycieczki,
 - ćwiczenia i gry terenowe,
 - zabawy i gry ruchowe,

- gry zręcznościowe,
- ćwiczenia gimnastyczne z elementami zajęć muzyczno - ruchowych / zabawy ze śpiewem i muzyką/,
- lekka atletyka, pływanie.

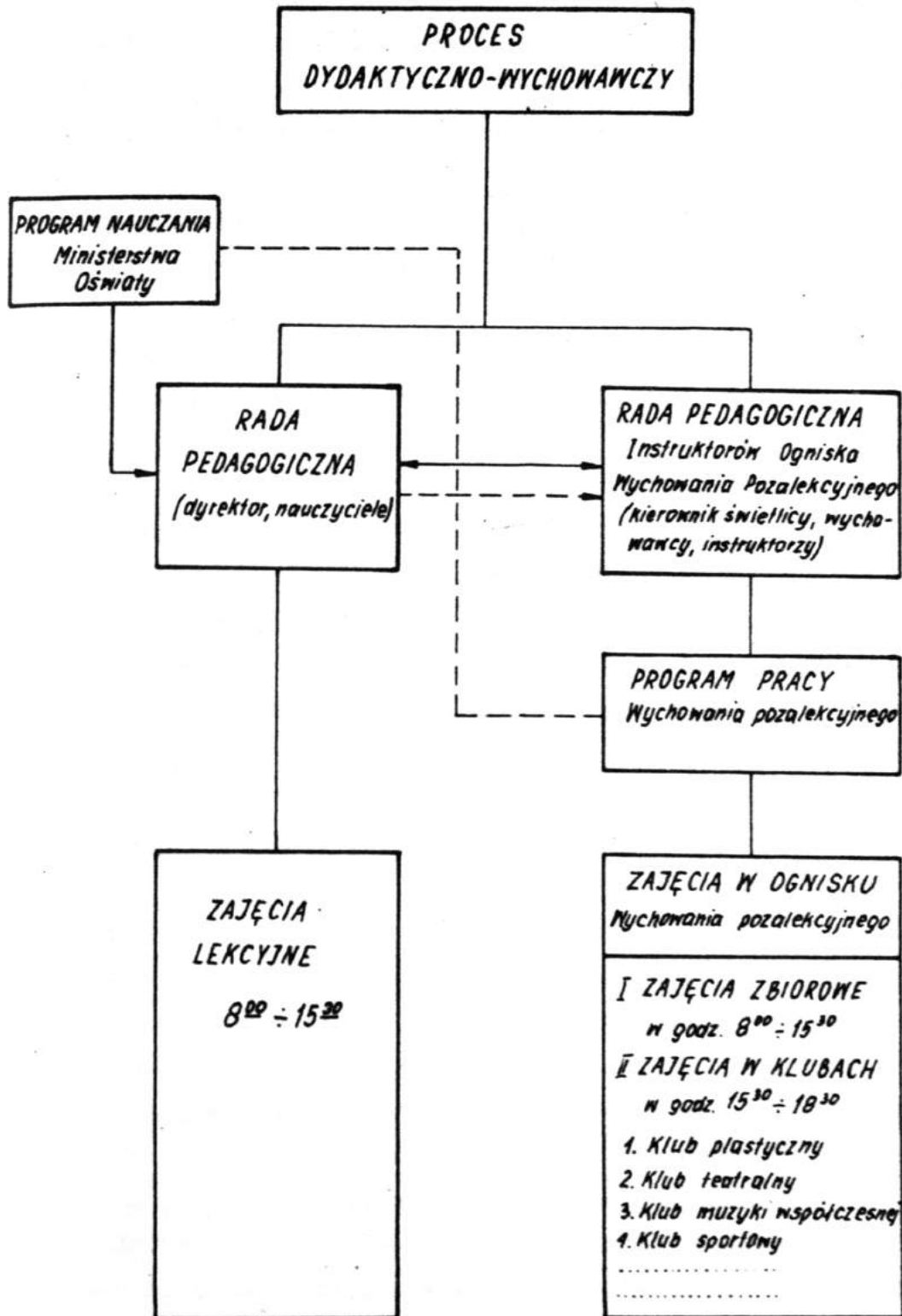
b. Utworzenie sekcji, np.:

- piłki siatkowej,
- piłki nożnej,
- gimnastyki rytmicznej.

Każda z wymienionych dyscyplin posiada własne zasady, koncepcje ćwiczeń i treningów. Stosować można w każdej dyscyplinie np. współzawodnictwo i zawody.

Wymienione tu kluby świetlicowe wypełniać mogą nie tylko poważną część zadań opiekuńczo-wychowawczych szkoły, ale jednocześnie będą mogły rozwijać horyzonty umysłowe dziecka, ćwiczyć umiejętności manualne i rozwijać stronę estetyczną osobowości uczestnika klubu oraz kształtować wartościowe cechy jego charakteru, takie jak: pracowitość, obowiązkowość, sumienność, odpowiedzialność, itp.

Projekt miejsca świetlicy w systemie dydaktyczno-wychowawczym i funkcjonowanie jej na tle szkoły przedstawia poniższy schemat:



Szeroko pojmowane środowisko szkolne powinno świetlicę traktować jako zwartą całość związaną tą samą ideą pracy nad kształtowaniem pełnej osobowości ludzkiej, zgodnej z wymogami naszego ustroju, scharmonizowanej tymi samymi celami i zadaniami, i nie sprzecznymi ze sobą formami i metodami pracy.

Nowa świetlica, organizacyjnie i strukturalnie związana ze szkołą środowiskową, działająca w jednakowym kierunku, będzie efektywniej organizować czas wolny uczniów uwzględniając potrzeby rozwojowe dzieci. Kluby świetlicowe z pewnością lepiej i trwalej będą rozwijać zainteresowania swoich uczestników, stwarzać lepsze warunki do wychowania uspołeczniającego i obywatelskiego.

Rada pedagogiczna instruktorów ogniska wychowania pozalekcyjnego, planując pracę i systematycznie ją realizując winna być inspiratorem i kierownikiem procesów opiekuńczo-wychowawczych, pielęgnacyjnych i kształcących. Im zasobniejsza wiedza, lepsza umiejętność stosowania wiedzy pedagogicznej przez personel pedagogiczny świetlicy, im lepsza znajomość wiedzy natury socjologicznej oraz metodologii poznawania i modyfikowania całości kształtu stosunków społecznych w środowisku, tym powinny być lepsze wyniki pracy.

Rodzi się pytanie, kto może i powinien wykonywać funkcje instruktora w pracy poszczególnych klubów. Czynność tę może sprawować nauczyciel przedmiotowy, specjalista w zakresie tych dziedzin wiedzy, które są przedmiotem działania danego klubu. W klubie turystycznym może być nim np. nauczyciel geografii, ale instruktorem klubowym może być także specjalista spoza szkoły, np. inżynier pobliskiego zakładu produkcyjnego, plastyk itp. Włączenie do działalności klubowej przedstawicieli różnych zawodów wywołać powinno pozytywne skutki w zakresie poszerzenia sfery zainteresowań i integracji środowiska ze szkołą. Naturalnie, że nie każdy dorosły mieszkaniec rejonu szkolnego

kwalifikuje się do pracy w klubach zainteresowań. Musi on legitymować się poza wiedzą i umiejętnością specjalistyczną odpowiednią postawą społeczno-moralną oraz umiejętnością postępowania z młodzieżą.

Dyrekcja nie może korzystać z oferty ludzi, którzy przejawiają cechy osobowe utrudniające realizację zadań nałożonych na szkołę.

Ważną sprawą jest zintegrowanie samej świetlicy i całego środowiska społecznego wokół szkoły. Wszelkie osłabienie lub wygaśnięcie więzi społecznej i wychowawczej prowadzi do pojawienia się niepożądanych elementów w procesie wychowawczym i osłabienia rezultatów pedagogicznych całej szkoły ^{4/}.

Słusznym wydaje się wniosek, że świetlica w szkole środowiskowej powinna stać się doskonalszym niż dotąd miejscem zabawy i pracy, ogniskiem rozrywki i sensownego działania, wyzwalającego aktywność uczestników i ich twórczą pasję. W ten sposób szybciej zbliży młodzież szkolną do kultury dorosłej społeczności.

-
- 1/ Czajkowski K., Pozaszkolna praca opiekuńczo-wychowawcza. Warszawa 1970,
Dąbrowski Z., Czas wolny dzieci i młodzieży, Warszawa 1966.
Podlaski J., Formy i metody pracy świetlicowej. Warszawa 1972.
Szkoła i jej środowisko. Red. Trempała E., Bydgoszcz-Poznań 1973.
Węgrzynowicz J., Zajęcia pozalekcyjne i pozaszkolne. Warszawa 1971,
Wiech A.Z., Poradnik dla wychowawców świetlic szkolnych. Warszawa 1971.
Winiarski M., Zajęcia pozalekcyjne w szkole środowiskowej, w: "Nowa Szkoła" 1974 nr 12, s. 14-17.
Żelazkiewicz M., Ośrodki i szkoła zainteresowań. /Zajęcia pozalekcyjne/, w: "Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze" 1971 nr 5, s. 18-21.
- 2/ Instrukcja w sprawie organizacji kształcenia i wychowania w roku szkolnym 1973/74. Dziennik Urzędowy Ministra Oświaty i Wychowania 1973, nr 3, poz. 15, s. 42.

- 3/ Trempała E., Wychowanie w środowisku szkoły. Bydgoszcz WSP 1973,
- 4/ Trempała E., Integracja podstawowych środowisk wychowawczych, a rezultaty pracy pedagogicznej szkoły. Bydgoszcz 1969, s. 140.